

ASPECTE PRIVIND RELAȚIILE DINTRE PROVINCIIILE DACIA ȘI MOESIA SUPERIOR PRIN PRISMA EVIDENȚELOR EPIGRAFICE

Atalia Ștefănescu-Onițiu*

Cuvinte cheie: inscripție, mobilitate socială, războaie marcomanice, decurion, familie
Key words: inscription, social mobility, Marcomanic wars, decurion, family

Abstract: Our approach intends to underline possible relationships between the Roman provinces Dacia and Upper Moesia expressed directly in epigraphic material. We tried to identify those inscriptions that mentioned names of localities, either as places of origin or activity for certain individuals. A secondary objective was to establish whether we could speak about a population "exchange" between the two provinces. From an epigraphical point of view only individuals (civilians) and families from Upper Moesia came to Dacia. Decurions or soldiers came from both provinces. Most inscriptions found in Dacia are connected to the towns of Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Potaissa and are dated the middle – the end of the IInd century AD. Thus they could be connected either to the reign of the emperor Marcus Aurelius, or with the Marcomanic wars. Few are the epigraphical attested situations of "migrations" outside these events.

Demersul nostru încearcă să evidențieze posibilele raporturi care au existat între provinciile romane Dacia și Moesia Superior exprimate în mod direct prin intermediul inscripțiilor. A fost urmărită astfel identificarea acelor epigrafe care menționau în mod expres una sau alta dintre provincii, precum și denumiri de localități, fie ca loc de origine sau de desfășurare a activității unor indivizi. Un obiectiv secundar al studiului nostru a fost așadar acela de a încerca să vedem dacă și în ce măsură putem vorbi de existența, între cele două provincii vecine, a unei mobilități sociale, exprimate prin "schimbul" de indivizi, pornind de la ipoteza că vecinătatea ar constitui un factor stimulator pentru deplasarea inter-provincială.

Categoriile identificate de noi sunt următoarele:

A. Indivizi originari din Moesia Superior atestați epigrafic în Dacia (nu am identificat epigrafic personaje din Dacia în provincia sud-dunăreană, cu referire particulară la civili care nu au menționat statutul social).

Pentru început ne vom referi la o lespede funerară descoperită cel mai probabil la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și aflată în secolul XIX la Sântămăria Orlea unde a fost văzută și ulterior copiată. Epitaful a fost pus pentru Caius Iulius Rufus, originar din *Viminacium*, decedat la vârsta de 20 de ani, de către sora sa (*Iulia Gemellina*), respectiv pentru Marcus Aurelius Maximus, mort prematur la 8 luni, din

---

* Lector univ. dr., Universitatea de Vest din Timișoara.

partea părinților Aurelius Helico și Iulia Gemellina¹. Caius Iulius Rufus este așadar unchiul lui Marcus Aurelius Maximus, familia optând pentru a-i îngropa laolaltă. Această inscripție a mai fost analizată din prisma formulei de încheiere utilizată, și anume *H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur)*. Al. Stănescu aprecia că absența altor rude din textul inscripției, folosirea formulei HMRNS, ca și decizia de înmormântare a copilului în același loc în care fusese îngropat și unchiul său ar avea o legătură cu decizia proprietarului de a-și lăsa averea unui moștenitor testamentar². Ceea ce ne interesează pe noi în cazul de față este însă originea acestei familii de "cetățeni provinciali din *Viminacium*", după cum afirmă autorii IDR. "Ar părea să fie de obârșie orientală, cum indică numele grecesc în funcție de cognomen Helico; restul antroponimelor sunt toate romane, nimic eterogen" se afirmă în continuare³. În cazul celor doi frați, Caius Iulius Rufus și Iulia Gemellina, nimic nu denotă apartenența etnică, onomastica sugerând doar proveniența dintr-o familie de cetățeni. Nici calitatea lui Caius Iulius Rufus nu este specificată, deși decesul survenit la o vârstă atât de timpurie ar putea sugera chiar o carieră militară. Cetățean este și soțul Iuliei Gemellina, și în acest caz respectându-se regulile onomasticii latine, numele fiului fiind derivat din cel al tatălui său. Cognomenul greco-oriental nu are însă neapărată legătură cu originea purtătorului, ci poate fi legat și de poziția sa socială dinainte de încetățenirea făcută în timpul împăratului Marcus Aurelius.

O altă familie de Aurelii *ex Moesia Superiore natibus* este menționată pe o lespede funerară descoperită la *Potaissa* (Turda), ridicată de Aurelius Zosimus (tatăl credem) pentru Aurelius Crito (4 ani) și Aurelius Zosimianus⁴.

Ne lipsesc și în acest caz, ca și în cel de mai sus, indicii în vederea încadrării cronologice. Absența *praenomen*-ului în cel din urmă caz ar putea fi un indiciu fie al condiției sociale a purtătorilor, fie al datării. Este dificil dacă nu chiar imposibil de dedus ce anume a determinat prezența acestor familii la nordul Dunării, mai ales că nicăieri nu se menționează acest lucru. Ceea ce însă trebuie subliniat este că avem de-a face cu familii care s-au stabilit în orașe importante din provincia nord-dunăreană și care, în ambele situații, au înregistrat cazuri de mortalitate infantilă sau decese la vârste tinere (posibile cauze - epidemii, războaiele marcomanice?).

B. Decurioni

Din ruinele *Ulpiei* provine un epitaf⁵ colectiv, ridicat pentru: Antonia Bonosa (38 ani), Aurelius Constantius, cavalier, decurion al coloniei *Viminacium* (6? ani), Publius Antonius Victor, soldat în legiunea VI Victrix cu gradul de *frumentarius* (19

¹ IDR III/2, 418: D(is) M(anibus) / C(ai) IUL(i) C(ai) f(ili) RUF(i) DOM(o) VIMIN(acio) ANN(or)um XX IUL(ia) / GEMELLINA FRATRI PIENISSIMO ET / M(arco) AUREL(io) M(arci) f(ilio) MAXIMO M(ensium) VIII / AUREL(ius) HELICO ET IUL(ia) GEMELLIN(a) PARENTES / H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur).

² STĂNESCU 2007, p. 625.

³ Comentariul autorilor la IDR III/2, 418, p. 355.

⁴ ILD 510: [D(is) M(anibus)] / AUR(elius) CRIT[us] / VIX(it) ANN(os) IIII / AUR(elius) ZOSIM / IANUS VIX(it) AN / NU(m) EX MOESIA / SUPERIORE AUR(elius) ZOSIMUS NATIBUS

⁵ IDR III/2, 379: ANTONIAE BONOSAE VIX(it) ANN(is) / XXXVIII AVREL(io) CONSTANTIO EQ(uiti) R(omano) / DEC(urioni) COL(oniae) VIMIN(acii) VIXIT ANNIS VI / P(ublius) ANTONIVS VICTOR MIL(es) LEG(ionis) VI / VICTRICIS FRVM(entarius) VIX(it) ANN(is) XVIII / P(ublius) ANTO(nius) SVPER INFELIX PATER / P(ublius) ANTO(nius) TRIB(unus) CO[H(ortis)] IIII DE[L]MA[T]ARVM / VIX(it) ANN(is) XXXIII INFELIX PATER

ani) de către Publius Antonius Super, *infelix pater*, respectiv pentru un alt Publius Antonius, tribun în cohorta III(I?) Delmatarum (34 ani) din partea tatălui său, de asemenea *infelix*, al cărui nume nu este redat (cel puțin în varianta copiată a textului care ne-a parvenit, sau este vorba despre același tată, cei doi sunt frați, iar textul a fost repetat). Aurelius Constantius era probabil soțul Antoniei Bonosa, altfel nu s-ar explica apariția sa pe un altar unde toate personajele par, după onomastică, ca aparținând aceleiași familii, prin urmare vârsta de 6 ani nu este cu siguranță cea reală (inscripția se datează în timpul domniei lui Gordian III după apariția menționării coloniei *Viminacium*).

O bază de statuie închinată Iunonei Regina, adusă probabil de la *Dierna* a fost descoperită la *Transdierna* (deci fără a avea legătură efectiv cu așezarea de aici în antichitate). Monumentul a fost ridicat de Ulpius Antonius Quintus, decurion al municipiului *Dierna*, cu ocazia obținerii statutului de *quinquennal*. Dedicantul trecuse anterior prin pozițiile de *questor* și edil⁶.

O situație asemănătoare se remarcă și pentru alte două inscripții aduse probabil de la *Drobeta*. Prima, descoperită la *Transdierna*, al cărei text amintește refacerea și înălțarea unei cripte distrusă de vechime cu ocazia obținerii statutului de *flamen* de către C. Iulius Naesus, pe cheltuiala unchiului său, C. Iulius Sabinus, *bis Iivir* și patron al municipiului *Drobeta*⁷, cea de-a doua de la *Pontes* (altar votiv pentru Iuppiter Optimus Maximus Montanus, ridicat în numele lui M. Lucius Marinus, augural al coloniei *Drubeta* (domnia lui Septimius Severus)⁸.

C.C. Petolescu leagă cripta menționată în inscripția lui C. Iulius Naesus de un templu al cultului imperial⁹. Dacă această presupuziție este adevărată, atunci avem în față trei monumente referitoare la cultul imperial „migrate” la sudul Dunării. Pe de altă parte asemenea cultului lui Iuppiter Paternus, și cel al lui Iuppiter Montanus este un cult mai degrabă sud dunărean, fără vreo atestare în Dacia, prin urmare există posibilitatea ca altarul de la *Pontes* să provină chiar de aici, calitatea de augural la *Drobeta* a dedicantului neîmpiedicând un atare gest.

Un decurion de la *Drobeta* este atestat de o inscripție descoperită la *Smederevo*, astăzi pierdută și păstrată în copii, datată în prima jumătate a secolului II¹⁰. Epitaful care atestă un caz evident de mobilitate socială la nivelul celor două

⁶ ARDEVAN 1998, p. 445, R 506: IUNONI REGIN(a)E / ULP(ius) ANT(onius) QUINTUS DEC(urio) / AEDILIC(ius) QU(a)EST(oricius) M(unicipii) D(iernensium) OB / HONOR(em) Q(uin)Q(uennalitat)is) PORT[U]S.

⁷ Ibidem, p. 446, R 507: C(aius) IUL(ius) SABINUS BIS IIVIRALIS / ET PATR(onus) M(unicipii) H(adriani) D(robetensium) OB HONOR(em) / FLAMONI C(ai) IUL(ii) NAESI SABINI / NEPOTIS SUI CRYPTAM VETUS / TATE DILAPSAM PECUNIA SU/A REFORMAVIT ET EXALTI / AVIT; în opinia lui C.C. Petolescu această inscripție este importantă din mai multe motive: confirmă că la conducerea municipiului *Drobeta* se află *Iiviri* și nu *IIIiviri*; o situație asemănătoare se regăsește în cazul *Romulei* de unde presupuziția autorului că și ea a fost municipiu în timpul împăratului Hadrian; atestă primul flamen cunoscut al municipiului *Drobeta*, căci C.C. Petolescu datează inscripția spre sfârșitul secolului II (PETOLESCU 1983, p. 68-69).

⁸ ARDEVAN 1998, p. 446, R 508: I(ovi) O(optimo) M(aximo) MONTANO NOMI / NE M(arci) LUCI ROMANI MARI / NI(us) AUG(ustalis) COL(oniae) / DRUB(etae) EX VO / TUM IN POSSESSIONE SUA POSUIT.

⁹ Ibidem, p. 68-69.

¹⁰ IMS II, 75; ARDEVAN 1998, p. 226, R 504; IDRE 310: D(is) M(anibus) / L(ucio) QUESIDIO C(ai) / FILIO PRAESENTI / DEC(urioni) ET Q(uin)Q(uennali) PRI / MO MUN(icipii) P(ubli) AEL(li) DRU(betae) / ET DEC(urioni) MUN(icipii) VIM(inacii) VIXIT / AN(nis) LXIII L(ucius) QUESID(ius)

provincii a fost ridicat pentru Lucius Quesidius Praesens, fiul lui Caius, decurion și prim *quinquennal* al municipiului *Aelium Drobetae*, decurion al municipiului *Viminacium*, decedat la 63 de ani. Epitaful a fost ridicat de către fiul acestuia, L. Quesidius Praesentianus, de Lucilius Regulinus, *IIVir coloniae Mal(vensis)* (sau probabil, după alte interpretări) *Mursa*¹¹ și Aurelius Ferox (Florus), *quinquennal* al municipiului *Viminacium*. Autorii IMS erau sceptici de întregirea corectă pentru că *Drobeta* este cunoscută ca *municipium Hadrianum*, nu *Aelium*. Pe baza acestei inscripții și probabil a analogiilor cu Napoca¹², însă R. Ardevan aprecia că denumirea oficială completă a localității era *Municipium Publium Aelium Hadrianum Drobetense*¹³. După cum arată și R. Ardevan, deși prin obținerea unui alt decurionat L. Quesidius Praesens a plecat din Dacia, el a păstrat la *Drobeta* anumite proprietăți, de unde decurgeau *munera și honores*¹⁴.

Pe o stelă funerară descoperită la *Aquae* (Prahovo) în Moesia Superior apare numele lui Iulius Martinus având calitatea de *decurio sacerdotalis municipii Drobetae*. Inscripția este un epitaf ridicat unui veteran (al cărui nume nu s-a păstrat), decedat la vârsta de 80 de ani, de soția acestuia, Claudia Herete (aceasta își pune epitaful și sieși *et sibi faciendum*) și de fiul lor, Iulius Martinus. Despre funcția *decurio sacerdotalis* (dacă întregirea este corectă), autorul spune că Iulius Martinus a deținut statutul de *sacerdos* în perioada în care era decurion al orașului¹⁵.

R. Ardevan apreciază că decurionii din alte provincii prezenți în orașele din Dacia (și invers) nu au nici o legătură cu viața acestor orașe, dând exemplu epitaful ridicat la Zeleznik (în teritoriul orașului *Singidunum*),¹⁶ de cavalerul Claudius Valentinus, decurion *IIIvir* al municipiului *Apulum*¹⁷ pentru soția acestuia, Aurelia Probilla (18 ani) pus pe seama originii sud-dunărene a soției¹⁸. Cel mult este vorba de interese personale, fără implicații instituționale, cu o prezență ocazională și de scurtă durată în alte provincii¹⁹.

C. Soldați

Marcus Valerius Longinus, medicus în legiunea VII Claudia, primește postum (moare la vârsta de 23 de ani) însemnele decurionale ale *Drobetae* datorită meritelor deosebite și serviciilor aduse orașului, probabil în legătură cu războaiele

PR[AE] / SENTIAN(us) FIL(ius) ET LUCI(us) REGU / LIN(us) IIVIR COL(oniae) MAL(?) ET AU / REL(ius) FEROX Q(uin)Q(uennalis) MUN(icipii) VIM(inacii) / S(cribendum) C(uraverunt) / H(ic) S(itus) E(st).

¹¹ despre Malva vezi discuția la PETOLESCU 1987, p. 23-32.

¹² CIL III, 14465.

¹³ ARDEVAN 1998, p. 36.

¹⁴ Ibidem, p. 227, nota 392.

¹⁵ PETKOVIĆ 2006, p. 234: [-] / MO VET(erano) V(ixit) A(nnis) LXXX / CL(audia) HERETE CONIU / GI PIENTISSIMO ET SI / BI FACIENDUM ET / IUL(ius) MARTINUS FIL(ius) / DEC(urio) SACERDOTA / LES MUN(icipii) D(robetae ?) CUR / AVERUNT.

¹⁶ IMS I, 76; IDRE 311: D(is) M(anibus) / CL(audius) VALENTINIA / NUS EQ(ues) R(omanus) D(ecurio) IIII(vir) M(unicipii) AP(ulensis) / AUR(eliae) PROBILLE C(oniugi) C(arissimae) / Q(uae) VIXIT ANNOS / XVIII / B(ene) M(erenti) P(osuit).

¹⁷ C.C. Petolescu apreciază că este vorba despre *municipiul Septimium Apulense*, luând ca argument numele soției și faptul că *municipiul Aurelium Apulense* a fost rapid ridicat la rangul de colonia (IDRE, p. 324).

¹⁸ ARDEVAN 1998, p. 231.

¹⁹ Ibidem, p. 315.

marcomanice și epidemia de ciumă²⁰. Inscricția a fost pusă de părinții M. Victorius [L[anio și Victoria Gemina. Diferența de nume între el și părinții săi s-ar putea datora, după cum arată autorii IDR și momentului diferit în care li s-a acordat cetățenia romană, părinții eventual ulterior fiului care era cetățean în momentul recrutării sale în legiune²¹.

În 1899 la Kostolač a apărut o bază de marmură spartă în două pusă în onoarea împăratului Septimius Severus și a lui Caracalla de către veteranii legiunii VII Claudia lăsați la vatră la terminarea serviciului militar de 25 de ani (*missi honesta missione*) în anul 195. Printre numele celor 258 (se păstrează aproximativ 176)²² de legionari menționați pe acest *laterculus* regăsim și militari originari din localități nord dunărene: *Sarmizegetusa* (2 cu numele nepăstrat și un al treilea cu *cognomen*-ul Saturninus), *Ampelum* (2, numele unuia fiind T. Flavius Valerius), *Romula* (T. Aurelius Cupitus). Recrutarea acestora²³ a avut loc în anul 169 și s-a realizat din necesitatea completării efectivelor legiunii, decimată în urma epidemiei de ciumă. O altă explicație ar fi aceea că recrutarea excepțională din anul 169, bazată în special pe elemente din provincie, s-a datorat politicii împăratului Marcus Aurelius de pregătire în vederea luptelor cu barbarii din primăvara anului 170²⁴.

De la *Transdierna* provine un altar ridicat Genio sancto p[r(ovinciarum)] Daciarum de către Ant(onius) Maximus, ses[sexagenarius] princ(ipalis) pra(e)t(orii). M. Macrea apreciază că prezența acestui centurion (cu un salariu de 60000 de sesterți, șef al statului major și comandant al castrului pretorienilor) ar avea legătură cu un război din secolul III, probabil din timpul sau ulterior lui Maximinus Trax²⁵. O altă variantă de lectură a textului este redată de Doina Benea și anume Genius Sanctus pa(tri) Daciarum, autoarea făcând legătură cu evenimentele din anii 117/118 la care a luat parte și armata din Moesia Superior, fiind prima atestare epigrafică a geniului provinciei Dacia²⁶. C. C. Petolescu în IDRE redă lectura Genio sancto pa[t(erno)] Daciarum, ANT(onius) Maximus, (centurio) leg(ionis) princ(eps) pr(a)et(orii)²⁷ și datează inscripția post 168, când cele trei provincii constituiau din punct de vedere administrativ un organism unitar. De asemenea, autorul apreciază că absența numelui legiunii și menționarea calității de *princeps praetorii* sunt indicii că inscripția

²⁰ Doina Benea menționează câteva argumente în favoarea datării inscripției la mijlocul secolului II, cel mai probabil în timpul domniei lui Marcus Aurelius: statutul de municipiu al Drobeta; absența epitetelor *pia fidelis* pentru legiunea VII Claudia, care nu mai apar în inscripții după domnia lui Hadrian, faptul că deoarece este militar activ nu poate deține, fie și onorific, o funcție civilă, fapt posibil însă la începutul secolului III (BENEA 1974-1975, p. 304).

²¹ IDR II, 42; MOGA, BENEA 1979, p. 138; ARDEVAN 1998, p. 224, R. 19; BENEA 1983, p. 57: D(is) M(anibus) / M(arcus) VAL(erius) M(arci) f(ilius) / LONGINU[S] / MED(icus) LEG(ionis) / VII CL(audiae) / ORNAT(us) ORNA / MENT(a) DECU[R(ionalia)] / A SPLENDID(issimo) / ORDIN(e) M(unicipii) H(adriani) D(robetensium) / VIX(it) AN(nis) XXIII / M(arcus) VICTORIUS / ...ANIO ET VICTORIA / [GE]MINA FIL(io) PIEN[T(issimo)] / P(osuerunt).

²² BENEA 1983, p. 77-78.

²³ IMS VI, 53.

²⁴ BENEA 1983, p. 59.

²⁵ MACREA 1969, p. 366.

²⁶ BENEA 1983, p. 52.

²⁷ IDRE 312: GENIO / SANCTO PA[T(erno)] / DACIARUM / ANT(onius) MAXI / MUS (centurio) LEG(ionis) / PRIN(ceps) PR(a)ET(orii) / V(otum) LIB(ens) SO(lvit).

a fost ridicată chiar în locul de staționare al unității, cel mai probabil castrul de la *Viminacium* al legiunii VII Claudia, de unde inscripția a ajuns ulterior la *Transdierna*.

M. Macrea menționează că un soldat din legiunea a V Macedonica își declară originea din Moesia Superior²⁸, în timp ce la Ratiaria a fost descoperit epitaful pus de Aurelia Surilla soțului (*maritus*) Aurelius Domi[...], veteran *ex centurio* din legiunea XIII Gemina, mort la vârsta de 60 de ani²⁹. Acesta din urmă este un caz singular de veteran din Dacia care s-a stabilit cu familia sa, după lăsarea la vatră, la sudul Dunării.

Cu ultimele două excepții, personajele provenind din mediul militar atestate în cele două provincii au legătură cu războaiele marcomanice. Acest eveniment militar constituie de fapt principalul element de convergență între cele două provincii și, practic, acel catalizator care a stat la baza "schimburilor" de indivizi. Majoritatea inscripțiilor se datează sau pot fi puse în legătură fie cu domnia lui Marcus Aurelius, fie cu războaiele marcomanice (mijlocul - sfârșitul secolului II). Puține sunt situațiile în care indivizii par a se fi deplasat la nordul sau sudul Dunării în afara acestor evenimente. Cât privește localitățile vizate, altele decât cele din zona de frontieră, în *Dacia* inscripțiile amintesc indivizi din Moesia Superior la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Potaissa*. Chiar dacă în *Dacia* se cunosc deplasări de unități militare din Moesia Superior, în centrele unde aceste unități s-au stabilit nici una dintre inscripții nu ne oferă indicii certe că cei care le-au ridicat sunt și originari din provincia sud-dunăreană³⁰.

BIBLIOGRAFIE

ARDEVAN 1998

R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Ed. Mirton, 1998, Timișoara.

BENEA 1981

Doina Benea, *Regiunea Porților de Fier în secolele II-III (cu privire la relațiile militare dintre Dacia și Moesia Superioară)*, în *SIB*, 8, p. 23-31.

BENEA 1974-1975

Doina Benea, *Un medic al legiunii a VII Claudia la Drobeta în timpul războaielor marcomanice*, în *Sargetia*, 11-12, p. 303-306.

BENEA 1983

Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII a Claudia și a III a Flavia*, Ed. Dacia, 1983, Cluj-Napoca.

BENEA 2001

Doina Benea, *Relațiile dintre Dacia și Moesia Superior în timpul împăratului Traian (II)*, în *Apulum*, 38/1, p. 137-146.

²⁸ apud MACREA 1969, p. 196.

²⁹ IDRE 314: D(is) [M(anibus)] / AUREL[IO] / DOMI[...] / VET(erano) EX [LEG(ionis)]/ XIII GEM(inae) V(ixit) [A(nnis)] / LX AUR(elia) SUR[IL] / LA CONIU[NX] / [MA]RITO

³⁰ Indivizii nu-și menționează originea. Cât privește o analiză a indivizilor din perspectiva preferințelor religioase, după cum arătăm și în studiul nostru legat de religia armatei din Dacia romană (ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU 2009), divinitățile adorate sunt fie cele specific romane (Iuppiter, Mars, Mercurius, Apollo, Venus, Liber Pater și acoliții săi), divinități orientale precum Cybele sau Mithras sau divinități germanice (Hercules Magusanus, Matrones Gesahenae).

BENEA 2011

Doina Benea, *Despre războaiele cu dacii din timpul lui Antoninus Pius (anii 144/147, 155/157)*, în *Studia Archaeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu*, 2011, Cluj-Napoca, p. 154-180.

DANA, MATEI-POPESCU 2006

D. Dana, F. Matei-Popescu, *Le recrutement des daces dans l'armée romaine sous l'empereur Trajan: une esquisse préliminaire*, în *Dacia NS*, 50, p. 195-206.

ECK, PANGERL 2006

W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Auxiliartuppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, în *Dacia NS*, 50, p. 93-104.

MACREA 1969

M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, 1969, București.

MOGA, BENEA 1979

M. Moga, Doina Benea, *Tibiscum și războaiele marcomanice*, în *Tibiscus*, 5, p. 133-140.

PETKOVIĆ 2006

Z. Petković, *The Municipium D(robeta?) and an inscription found at Aquae (Prahovo)*, în *BHAUT*, 7, p. 234-235.

PETOLESCU 1983

C. C. Petolescu, *Municipium Hadrianum Drobeta într-o inscripție recent publicată*, în *Apulum*, 21, p. 67-70.

PETOLESCU 1987

C. C. Petolescu, *Colonia Malvensis*, în *SCIVA*, 38, 1, p. 23-32.

STĂNESCU 2007

Al. Stănescu, *Considerations about the Formula Hoc Monumentul Heredes Non Sequetur and the Funerary Foundations in Latin Inscriptions in Roman Dacia*, în *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu Oblata*, 2007, Cluj-Napoca, p. 620-626.

ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU 2009

Atalia Ștefănescu-Onițiu, *Religia militarilor din Dacia romană*, Ed. Excelsior Art, 2009, Timișoara.